

FATİH SULTAN MEHMET ZAMANINDA BİR OSMANLI BÜTÇESİ*

Hans Georg Majer

Osmanlı Devletinin gelir ve harcamalarının resmi derlemelerini Muhteşem Süleyman zamanından itibaren tanıyoruz. Bilim dünyası bu «devlet bilançoları» nı dahi, bu terim yanlış bir çağrışıma yol açabileceği halde¹, bütçe olarak adlandırmaya alıştı. Osmanlı «bütçe» si, yapısına göre bir hesap derlemesi iken, modern bütçe—önemli anayasal farkları bir kenara bırakılırsa—geleceğe dönük bir plan, daha gerçekleştirilecek olan bir devlet bütçesidir². Bütçe hükümetin devamlı para gerektiren icraatının temelidir. Buna karşılık, Osmanlı «bütçe» sinde merkezi mali yönetimin bürolarının gelir ve gider Kalemleri yakın geçmişin belli bir zaman dilimi için birleşirler. Bu işlemde sultan, devlet hazinesine giren para miktarını, bunu nereden geldiğini, ne için harcandığını ve devletin ne kadar fazlalık elde ettiğini öğrenirdi. Osmanlı yönetimi elbette bundan, gelecekteki icraatı için de değerli bilgiler kazanır ve sonuçlar çıkarabilirdi. Ama bu «geçmiş bir zaman diliminin devlet bilançosu», bu icraat için bir çerçeve, hele bağlayıcı bir çerçeve değildi.

(*) Hans Georg Majer «Ein osmanisches Budget aus der Zeit Mehmeds des Eroberers», *Der Islam*, Cilt 59 (1982), s. 40-63, ten Samira Kortantamer tarafından tercüme edilmiştir.

Bu makalede Strasbourg'da 1-5 Temmuz 1980 tarihleri arasında yapılan II. Beynelmüllel Türk Ekonomi ve Sosyal Tarihi Kongresi'nde verdiğim tebliğin bir daha gözden geçirilmiş şeklidir. Sayın Prof. Spuler'in bu dergide basılması için yaptığı içten gelen ani çağırısına teşekkür ederim.

- (1) Ömer Lütfi Barkan daha bununla ilgili ilk makalesinde buna önemle işaret etti: Osmanlı İmparatorluğu «Bütçe»lerine dair Notlar, *İktisat Fakültesi Mecmuası* (= İFM) 15 (1953), s. 241-250.
- (2) Krş. mesela: «Budgeting» (Arthur Smithies, Aaron B. Wildavsky) *International Encyclopedia of the Social Sciences*, neşreden David L. Sills, 1968 makalesini ve bilhassa çok ayrıntılı olan şu makaleyi: «Budget», *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, neşreden v. L. Elster, A. Weber, Weiser, Jena 1926 (4. baskı).

Bu derlemelerin bir dezavantajı devletin bütün gelir ve giderlerini içermeyişiydi. Birçok hesap devlet hazinesine dokunmadan yerinde görülürdü. Bu durum bir istisna dışında bilhassa bütün Timâr sistemi için geçerlidir. Daha çok bugünkü araştırma ile ilgili olan ikinci dezavantaj bunları kaleme alışın tek tip olmayışdır. Son olarak, bu «bütçe»lerin muntazam derlenip derlenmediği ve sultan ve sadrazamın her yıl ona göre kendilerini yönlendirip yönlendirmedikleri sorusu da açığa kavuşmamış bulunmaktadır.

Osmanlı ekonomi tarihinin ve sosyal tarihinin birçok dallarında olduğu gibi burada da Ömer Lütfi Barkan, Belin'in bu gibi ilmi metinleri ilk olarak değerlendirilişinden sonra(3), öncü idi. Barkan'a beş orijinal bütçenin etraflı araştırması ve edisyonunu borçluyuz(4); diğer yazarlar bu arada başka metinlerin edisyonlarını yaptılar; veya en az onların varlığını haber verdiler(5).

(3) M. Belin; *Essais sur l'histoire économique de la Turquie d'après les écrivains originaux*. Paris 1865. s. 70-102.

(4) I: 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği, İFM 15 (1953-54) s. 251-329. II: 954-955 (1547-1548) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi, İFM 19 (1957-1958) s. 219-276. III: H. 974-975 (m. 1567-1568) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi, İFM 19 (1957-58) s. 277-332. IV: 1070-1071 (1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese, İFM 17 (1955-56) s. 304-347. Bu metin daha önce Belin tarafından yayınlandı ve işlendi, aynı yerde s. 91-98. V: 1079-1080 (1669-1670) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi ve Ekleri, İFM (1955-56) s. 225-303.

(5) 1040/1630-31 için, Edisyon: Robert Mantran, *İstanbul dans la seconde moitié du XII e siècle*. Paris 1962, s. 280-281 (BBA Kepeci, Büyük Ruznamçe Kalemî, C. No. 1927. s. 1-3.

1063-1653 için. Edisyon: Mantran: *İstanbul*, s. 282-283 (Tarhoncu Ahmed Paşa risalesi; Mehmed Halife, *Tarih-i Gilmâni*, neşr. Ahmet Refik, TOEM'e ek sayı, İstanbul 1340, 1921-22, s. 30-34.

1102/1690-91 için. Edisyon: Mantran: *İstanbul*, s. 284-285 (BBA Kepeci, Baş Muhasebe No. 2313); bunun için krş. Halil Sahillioğlu, «Sivîş Year Crises in the Ottoman Empire»; *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present day*. Edisyon M.A. Cook, London 1970, s. 230-252.

1103/1691-92 için BBA Maliyeden Müdevver No. 12 603'e göre yekûnlar, Sahillioğlu, *Sivîş Year Crises*, s. 244'te iktibas edilmiştir.

1104/1692-93. Belediye Kitaplığı İstanbul, *Belediye Yazmaları 0.4'e göre yekûnlar* (hatah), Sahillioğlu tarafından tekrar verilmiş, *Sivîş Year Crises*, s. 244. «Muhtemel orijinal» BBA Maliyeden Müdevver No. 5033 gerçekte daha sonrasının bir Bedel-i nüzûl listesidir.

Osmanlı bütçeleri üzerine yapılan ilmi tartışmalara ise şimdiye kadar bir metin dahil edilmemişti(6):

- Yarım asırdan beri baskısı bulunduğu halde,
- Osmanlı Devletinin gelir ve giderlerini saydığı ve birbirleriyle karşılaştırdığı halde,
- Epey daha eski zamana, Fatih Sultan Mehmet devrine ait olduğu halde,
- Ve bu kaynaktan sık sık münferit alıntılar zikredildiği halde(7).

1110/1698-99 için. BBA Kepeci No. 2324(?) e göre Sahillioğlu, *Sıvış Year Crises*, s. 244 tarafından tekrar verilmiş. Bunun bir kopyası *Belediye Kitapları İstanbul* No.0.4 te. Yakında basıma girecek olan «*Krieg Frieden Umsturz. Der Kampf um die Wiederaufrichtung der osmanischen Macht under Sultan Mustafa II, 1695-1703*» adlı kitabımda buna dayanan bir edisyon bulunmaktadır. 1113/1701-12. BBA Kepeci No. 2324'e göre yekûnlar, Sahillioğlu, *Sıvış Year Crises*, s. 244'te tekrar verilmiş.

1114/1702-03 BBA Kepeci 2326 (s. 1-11)'e göre yekûnlar, Sahillioğlu tarafından tekrar verilmiş. Aynı şekilde BBA Kepeci 2326, s. 13-18'de bulunan 1122/1710 senesine ait bir bütçe buna ilave edilebilir.

Sonraki bütçeler Stanford J. Shaw : «*Ottoman Expenditures and Budgets in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries.*» *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978), s. 373-378'de bir araya getirilmiştir. Ayrıca bazı vilayet bütçeleri de yayımlandı veya işlendi. Stanford J. Schaw : *The Budget of Ottoman Egypt 1005-1006/1596-1597*. The Hague 1968; Metin Kunt; *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri Diyarbekir 1670-71*. İstanbul 1981; Klaus Kreiser; «*Der Haushalt der Provinz Jemen zwischen 1887/8 und 1910/1*», *Osmanlı Araştırmaları* 1 (1980), s. 207-217.

Düzeltilme: Bu arada bununla ilgili olarak muhakkak adı geçmesi gereken bir makale çıktı: Halil Sahillioğlu: «1683-1740 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazine Gelir ve Gideri» VIII. Türk Tarih Kongresi. Ankara 11-15 Ekim 1976. Kongreye Sunulan Bildiriler II. Cilt. Ankara 1981, s. 1389-1406, levha 471-476.

- (6) Bu, 3-5 nolu dipnotlarında adı geçen çalışmalar için olduğu gibi Türk ekonomî tarihinin genel tasviri konusundaki en yeni deneme için de geçerlidir; Aydın Yalçın: *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara 1979, burada s. 91-117'de Osmanlı bütçesi ile ilgili derinlemesine olmasa bile, yine de uzun bir bölüm bulunmaktadır.

- (7) Mesala Hamid Hadzibegić: *Glavarina u osmanskoj drzavi*. Sarajevo 1966. s. 45-46, 146-147. Nicoara Beldiceanu: *Recherche sur la ville ottomane au XV siècle. Étude et actes*. Paris 1973, s. 157. Robert Anhegger: *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich. I. Europäische Türkei*. İstanbul 1943. s. 25;

Nicoara Beldiceanu: *Les actes des premiers sultans*. Cild I. Paris 1960, s. 174. Halil Sahillioğlu: «Bir Mültezim Zimem defterine göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları», *İFM* 23 (1962-63), s. 177-181, 216.

İacopo di Promontorio'nun *Recollecta*'sına veya Osmanlı Devleti hakkında notlarına ilâve ettiği «*Entrata ordinaria del gran Turcho*» ve «*Ordinaria spesa del gran Turcho*» yı kastediyorum. Bu notlar Bologna üniversite kütüphanesinin bir el yazmasında bulunuyor ve ilk olarak P. P. İkovski tarafından 51 yıl önce Bulgarca bir tercümesi ile Sofya'da yayınlanmıştı (8). Daha temellendirilerek yorumlanmış ikinci bir edisyonu kaynak araştırmaları bakımından değerli bir girişle birlikte 1957 yılında Franz Babinger ortaya koydu (9). O zaman *Recollecta* hakkında yazdıkları hâlâ geçerlidir: «Verilen bilgilerden en önemlileri, çok dikkatli bir yaklaşımla ele alındıklarında Osmanlı Devletinin gelir ve giderlerini kaydedenlerdir...» ve «İacopo de Promontorio'nun dakik istatistik verileri bu zaman dilimi için başka hiç bir yerde bulunmuyor» (10). Ama o da bu kadarıyla yetindi.

Dış şekli, şimdilik bu metni (11) Promontorio'nun bütçesi olarak tanımlamamıza izin vermektedir. Bu bütçenin karakteri nedir acaba? İacopo di Promontorio, verileri ayrı ayrı araştırıp sonradan kendi başına onları bir bütçe biçimine mi soktu? Bu durumda metin bir İacopo di Promontorio bütçesi olarak kalırdı. Ama İacopo verdiği bilgileri yazılı bir belgeden alıp yalnız tercüme etmiş olsa bile, bu durumda Promontorio'nun bütçesinin, II. Mehmet devrinden bir Osmanlı bütçesinin İtalyanca şekli olduğu ortaya çıkar ki böylece bu tür bütçelerin kanıtlanmış varlığı yarım yüzyıl daha geriye atılabilirdi; bu da Osmanlı yönetim ve maliye tarihi için epey önem taşır.

Osmanlı İmparatorluğunun mali gücü komşularının her zaman ilgisini çekmiştir. Bundan dolayı, genç Osmanlı Devletinin maliyesi hakkında dağınık münferit bilgiler elimizde bulunuyor, meselâ

(8) P. P. İkovski: «Jacopo de Promontorio de Campis: Governo et Entrate del Gran Turco 1475., Stato del Gran Turco», *Izvestija na istoričeskoto družestvo v Sofija IX*, Sofia 1929, İstoričeski materialı, s. 5-44 (Bulgarca tercüme), s. 45-76 (İtalyanca metin), s. 77-80 yorum.

(9) Franz Babinger: *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio de Campis über den Osmanenstaat um 1475*. München 1957. Daha kolay yararlanılabilir olduğu için, Babinger edisyonuna göre alıntı yapıyorum ve de önsözü «Babinger, *Promontorio*», metni «*Recollecta*» olarak veriyorum.

(10) Babinger: *Promontorio*, s. 22.

(11) *Recollecta*, s. 62-72.

bir Sırp Yeniçerisinin(12), Angiolello'nun(13) yazdıkları ve Alvise Sagundino'nun(13a), Miedzieleski'nin(14) ve Spandugnino'nun derlemeleri gibi. Spandugnino, I. Selim zamanındaki bütün gelirlerin 11 Milyon Duka olduğunu söyler ve şöyle ilave eder : «*Io ho cercato con diligentia, non trovo esser piu, et questo basti quanto alle entrate dello imperatore de Turchi*» (15). Bu alıntıdan, böyle verilmiş bilgilerin toplama karakteri belli oluyor. Ama Laonikos Chalkokondyles'in(15a) gerçekten ayrıntılı bilgileri de toplama karakterine sahiptirler.

«*Intrade del signor turcho de la Grexia, 1490*» Osmanlı defterlerine göre kopya edilmiş bir Venedik listesi bir başka türdendir. Bunu Iorga(16), Babinger'in dediği gibi(17), «ama vahim okuma hataları ile» kullandı. Ama Babinger kendisi ise, bu metnin yalnız Rumeli'nin gelirleri değil bütün devletin 1490 yılı ile ilgili gelir ve giderleri konusunda olduğunu gözden kaçırdı(18). Burada gerçekten, Iorga'nın tahmin ettiği gibi «Osmanlı defterlerine göre yazılmış bir

-
- (12) *Memoiren eines Janitscharen oder Türkische Chronik*. Renate Lachmann tarafından önsöz yazıldı ve tercüme edildi. Açıklamalar C. -P. Haase, R. Lachmann ve G. Prinzing tarafından yapıldı. Graz 1975, s. 142; Bosna savaşlarından sonra II. Mehmet'in emri üzerine hazinenin sayımı, s. 154; hazinenin nakli, s. 170; Hıristiyanların vergisi.
- (13) Angiolello şu başlık altında yayınlandı : Donado da Lezze : *Historia Turchesca (1300-1514)*. Nşr. İ. Ursu, Bukarest 1910, s. 131-133; Maliyenin idaresi hakkında.
- (13 a) 1496 tarihli «*Relazione*» sine bkz. şu eserde : Marino Sanuto, *I diarii* cilt I, nşr. F. Stefani, Venezia 1879, sütun 397-400.
- (14) Laurentius Miedzieleski : *Descriptio potentie Turcie 1514 : Eudoxiu de Hurmuzaki; Documente privitoare la Istoria Românilor*, cilt II, bölüm B : nşr. Nic. Densusianu, Bükreş 1892, s. 168-182, burada s. 179-180. Yazar İstanbul'da Polonya elçisi idi.
- (15) Theodoro Spandugnino : *De la origine deli Imperatori Ottomani.....*: C.N. Sathas; *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age* cilt. IX, Paris 1890, s. 221.
- (15 a) Speros Vryonis Jr. : «*Laonicus Chalcocondyles and the Ottoman Budget*», *International Journal of Middle East Studies* 7 (1976), s. 423-432.
- (16) N. Iorga : *Geschichte des Osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*. cilt II. (= GOR II) Gotha 1909, s. 215-218. S. 215'te bulunan 1470 tarihli bir baskı hatasıdır.
- (17) Babinger : *Promontorio*, s. 22, dip notu 1.
- (18) *Cod. Ital. c. VI c. 277 (= 5806) yk. 169 b-170 a*. Bu sayfaların fotoğrafları için Venedik'teki *Biblioteca Nazionale Marciana* müdürlüğüne teşekkür borçluyum.

defter» söz konusu olup olmadığını, ileride bir başka bağlantı içeriğinde açıklamaya çalışacağım. Promontorio'nun metni bir Osmanlı belgesine dayandığı konusunda bir ipucu vermez, ama ayrıntılı ve kendi içinde bağlantılı olduğu için birinci gruptan açıkça ayrılmaktadır.

Elimize geçen en eski Osmanlı bütçeleri, belirtildiği gibi, Kânûnî Sultan Süleyman zamanındandır. Bundan dolayı önce şunu sormamız gerekir: Osmanlı bürokrasisinde Süleyman'dan önce bütçeler derlendiğine dâir acaba bir işaret var mıdır? İyi bir şans sonucu bu soru açıkça evet ile cevaplandırılabilir. İki tane ipucu bulunmaktadır:

1- II. Mehmet'in Teşrifat Kanunname'sinde şöyle der: «Ve yılda bir kere rikâb-ı hümayunuma defterdarlarım irâd ve masrafım okuyalar (19).

2- 1470-1490 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğunda esir olarak bulunan Gian-Maria Angiolello «Türk Tarihi» adlı eserinde şöyle yazar: «Gelir ve giderler her yıl yazılır ve aradaki fark hesaplanır. Ondan sonra defterler hazineye konur» (20).

Bu iki delil II. Mehmet devrinde bütçenin varlığını kanıtlıyorlar. Bütçeler ilk olarak onun hükümdarlığı zamanında mı hazırlandı, yoksa bu daha eski bir Osmanlı uygulaması mı, sorusu, kaynakların azlığından — inşallah geçici olarak — açık kalmak zorunda (20a). İslam tarihinde ise «bütçeler» bir Osmanlı yeniliği değildir (21).

(19) Kânûnname-i Âl-i Osmân, nşr. Mehmed Arif, TOEM'e ilave olarak İstanbul 1330/1912, s. 22. Kânûnnâme'nin verdiği bu bilgi başka bir çağdaş kaynak tarafından desteklendiği için, Kânûnnâme Konrad Dilger'in gösterdiği gibi bir bütün olarak daha sonraki bir zamana ait olduğu halde, II. Mehmet devri için de dikkate alınabilir. Bkz. Konrad Dilger: *Untersuchungen zur Geschichte des osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert*. München 1967 ve benim onunla ilgili olarak dikkati çektiğim hususlar: *Südost-Forschungen* 28 (1969), s. 464-467.

(20) Angiolello, s. 132 «...Et compito l'anno fincontra l'entrata et le spese, et fanno saldo del tutto, pio mettono detti libri nel l'Erario, dove sta il Tesoro».

(20 a) Chalkokondyles'in (Vroyonis, s. 423-424) verileri daha önce tertipli bir hesap düzeninin bulunduğunu gösterir; ama daha 1461'den önceki zaman için bütçelerin varoluşunu isbata yeterli değildir.

(21) Walter Hinz: «Das Rechnungswesen orientalischer Reichsfinanzämter im Mittelalter», *Der Islam* 29 (1949), s. 1-29, 113-114, burada özellikle s. 131-134.

Daha Abbasiler devri için(22), sonra Moğol İlhanlı hükümdarlar zamanı(23), Hindistan'daki Moğul devri(24) ve İran'daki son Safavi hükümdarı(25) Şah Sultan Hüseyin için çeşitli metinler elimize geçti.

İacopo di Promontorio'nun bütçesinin yazılı bir belgeye dayanıp dayanmadığını tesbit etmek istersek, bir II. Mehmet zamanı bütçesinin nasıl bir görünüme sahip olabileceği konusundaki bir tasavvur elde etmeden olmaz. Bu hedefe iki yol götürür: Ya bulunan en eski bütçeden önceki zamanın farazi bir bütçesini çıkarmayı deneriz; ya da İacopo'nun metnini mümkün olduğu kadar bir Osmanlı asli metnine geri götürmeye çalışırız ve sonucu, ele geçmiş bulunan en eski bütçe ile karşılaştırmaya çalışırız. Ben ikinci metodu daha uygun görüyorum. Bundan dolayı, herbirinde ayrı birer çalışma etabı ile tarihlendirmeyi sınırlandırmaya çalışmak, yapıyı geriye doğru çizerek kıyaslamak ve bazı sayı verilerini tekrar gözden geçirmek istiyoruz.

I. Tarih belirleme

İacopo di Promontorio II. Mehmet'i hüküm sürmekte olan sultan(26) olarak zikrediyor. Bunun için *Recollecta*'nın yazılış tarihi 886/1481 yılından sonra olamaz. Bütçe için ikinci bir «öncelik» gösteren tarih çıkarılabilir: Önceleri Venedik dukalarını aynen basan ve Osmanlı kaynaklarından da tanınan(28) bir Osmanlı darphanesi olan «*Zeccha di ducati d'oro in stampa venetiana*» (27) 882/1477-78 yılından

-
- (22) Hinz : *Rechnungswesen*, s. 131; A. Freiherr von Kremer : «Über das Einnahmebudget des Abbasiden-Reiches vom Jahre 306 H. (918-919), *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Classe.* 36. c. Wien 1888, s. 238-362.
- (23) Hinz: *Rechnungswesen*, s. 132-134, Hinz edisyonundan tercüme edilmiş metinlerle *Die Resala-ye Falakiyya des Abdollâh ibn Mohammad ibn Kiyâ al-Mâzandorâni. Ein persischer Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens* (um 1363). Wiesbaden 1952, s. 153-163. Nejat Göyünç: *Das sogenannte Gâme ol-Hesâb des Emâd as-Sarawî. Ein Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens von ca. 1340.* Diss. phil. Göttingen 1962.
- (24) Bkz. Hinz: *Rechnungswesen*, s. 131'deki atıf.
- (25) V. Minorsky (nşr.) *Tadhkirat al-Muluk. A Manual of Safawid Administration* (circa 1137-1725). Persian Text in Facsimile (B.M. or 9496). E.J.W. Gibb Memorial Series. N.S. XVI. London 1943, s. 123-130 (Farsça metin), 105-109 tercüme), 173-186 (bilimsel açıklamalar).
- (26) *Recollecta*, s. 29 : «Lo presente gran turco è nominato Memmet bei, figli(o) di Morat Bei».
- (27) *Recollecta*, s. 63.

ittibaren sırf Osmanlı altın paralarını basmaya başladı (29); böylece bizim metnimizin 1477 den önce ortaya çıkmış olması gerekir. Gene de bu, zamana bağlı dayanak noktası ile bir Venedik yıllık ödemelerinin (30) zikri bağdaştırılamıyor; çünkü bu yıllık ödemeler 883/1479 yılında yapılan Venedik — Osmanlı barışını hesaba katmayı şart haline getiriyor(31). İki tarihten birisi metinde yabancı bir unsur olmalıdır.

Tarih belirleme için başka yapı taşlarını biraraya getirmeye devam etmeye çalışalım. Eğriboz gelirleri(32) ancak onun Temmuz 1470 deki fethinden sonra mümkündür(33). Karaman'ın en büyük kısmının gelirleri(34) çok büyük bir ihtimalle ancak 1475 ten sonra-

(28) Halil Sahillioglu: *Osmanlı Darphane Mukataaları*, s. 177-181, 216. Franz Babinger: *Sultanische Urkunden zur Geschichte der osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II. des Eroberers*. München 1956, s. 294-304. Robert Anhegger-Halil İnalçılık : *Kânünnâme-i Sultânî ber müceb-i örf-i Osmânî. II. Mehmet ve II. Beyazid Devirlerine ait Yasaknâme ve Kânünnameler*, Ankara 1956, s. 82-85. Nicoara Beldiceanu : *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris. I: Actes de Mehmet II et de Bayezid II du Ms. Fonds Turc Ancien 39*. Paris 1960. s. 65-66, 154-156.

(29) Nuri Pere : *Osmanlılarda Madeni Paralar*. İstanbul 1968, s. 90 ve resimler 79 : İbrahim ve Cevriya Artuk : *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*. Cilt 2, İstanbul 1974, s. 471 ve resim 1430.

Bkz. ayrıca Franz Babinger; «Zur Frage der osmanischen Goldprägung im 15. Jahrhundert unter Murad II. und Mehmed II.», *Südost-Forschungen* 15 (1956), s. 550-553, aynen basılmış olarak Franz Babinger: *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, cilt 2, München 1966, s. 110-112, aynı şekilde Franz Babinger: «Contraffazioni otomane dello zecchino veneziano nel XV secolo», *Annali dell' Istituto Italiano di Numismatica* 3 (1956), s. 83-99, aynen basılmış olarak *Aufsätze und Abhandlungen II*, s. 113-126'da.

(30) *Recollecta*, s. 66

(31) Bununla ilgili olarak bkz. Momçilo Spremić: «I tributî veneziani nel Levante nel XV secolo», *Studi Veneziani* 13 (1971 baskı 1973), s. 221-251, özellikle s. 247-248.

(32) *Recollecta*, s. 64.

(33) Bkz. Eğriboz (L. Ménage), EI²'deki makale.

(34) *Recollecta*, s. 68.

sına(35) denk gelirler, Kefe gelirleri(36) ise ancak 1475 sonrasında. (37). 880/1475 yılı (Kefe'nin fethi) ayrıca **Recollecta**'nın tarihle ilgili bölümünün en son tarihidir(38). Böylece Safer 880/Haziran 1475 «en önceki tarihi» oluşturur.

Bu buluntudan tarih belirleme için iki imkan ortaya çıkar:

- 1- 880/1475 senesini «en önceki» tarih olarak ve 882/1477-78 senesini yani Osmanlı altın para basılmasının başlangıcını — «en son» tarih olarak alırız; böylece bizim bütçe en doğrusu Hicri 881 senesinin (= 26.4.1476 - 14.4.1477) durumunu ortaya koyar.
- 2- 3 Zil-ka'de 883/26.1.1479'i «en önceki» tarihi olarak alırız, o zaman II. Mehmet'in 4 Rebiülevvel 886/3.5.1481 tarihindeki ölümü «en son» tarih olur. Bundan dolayı bütçeye aşağı yukarı 1480 tarihini vermemiz gerekir. İacopo di Promontorio ise en geç 1 Ekim 1479'dan beri yine Geneviz'de bulunuyordu(39). Bütçeye temel olan mâli yıl böylece Ocak veya en geç Ekim 1479'da bitmiş olmalıdır. Çünkü İacopo'nun metni kendisinin getirmedigini varsaymak çok uzak bir ihtimaldir. Hicri 883 senesi bu tarihe uyabilir; çünkü 24 Mart 1479'da biter. Ne yazık ki temeli oluşturan mâli yılın hicri bir yıl olup olmadığını, tam bir takvim yılını kapsayıp kapsamadığını, veya bir mâliye-yılı olup olmadığını bilmiyoruz. Mâli yılına göre alınrsa, o zaman için sene başı(40) 1 Eylül olurdu. Birinci durumda 881 senesinde kalırdı (Eylül 1476 - Ağustos 1477); çünkü 881 Mâli yıl bu zaman çerçevesine uyar. İkinci durumda aynı şekilde 883 Mâli yılında (Eylül 1478 - Ağustos 1479) kalabilirdi.

(35) Bkz. Irène Beldiceanu-Steinherr ve N. Beldiceanu: «Deux villes de l'Anatolie Préottomane: Develi et Qarahisar d' après des documents inédits», **Revue des Etudes Islamiques** 39 (1971), s. 337-385 özellikle s. 350-353: Les recensements de la province de Qaraman a) Règne de Mehmed II (1451-1481). Karaman'ın sonraki durumu için bkz. N. Beldiceanu ve I. Beldiceanu-Steinherr: Recherches sur la province de Qaraman au XVI e siècle. Etude et actes. Leiden 1968 (**JESHO** II, 1968'de de).

(36) **Recollecta**, s. 68.

(37) Bkz. Kefe makalesi (C. Orhonlu), **EI**².

(38) Tarihle ilgili bölüm s. 72-95'i kapsar, burada s. 84.

(39) Bâbinger: **Promontorio**, s. 26-27.

(40) Bununla ilgili olarak bkz. Joachim Mayr: «Das türkische Finanzjahr» **Der Islam** 36 (1960) 264-268; **Wüstenfeld-Mahler'sche Vergleichungstabellen zur muslimischen und iranischen Zeitrechnung mit Tafeln zur Umrechnung orient-chiristlicher Ären**. Joahim Mayr'ın birlikte çalışması ile Bertold Spuler tarafından yeniden düzenlendi. Wiesbaden 1961, 3. baskı.

Her iki yıl tipi arasındaki fark şudur: Sene başları birbirine uymaz ve yılın süresi farklıdır: Hicri yıl Kameri olduğundan 354 gün, Mâli yıl Şemsi olduğundan 365 günden oluşur. Osmanlı idaresinin gerçek, ama daha sonraki uygulaması ile kıyaslanırsa, birliği olmayan bir tablo ortaya çıkar. En eski bütçe tarihsizdir, tarih tahminle belirlenmiştir. Üç parça, başlıklarında tam bir zaman dilimi verir:

- 1- 19 Muharrem 954 - 30 Muharrem 955. Her iki tarih Nevruz yani yeni yıl olarak adlandırılır; buna göre bu Nevruz her defasında 11 Mart günü (1547 veya 1548) olarak belirlenir.
- 2- 29 Şaban 974 - 11 Ramazan 975. Zaman yine Nevruz'dan Nevruz'a'dır (11 Mart 1567 - 10 Mart 1568). Öylece her iki 16. yüzyıl bütçesinin de temelinde 11 Mart'ta başlayan, Hicri tarih ile verilen bir güneş yılı bulunur.
- 3- 6 Zil-Ka'de 1039 - 5 Zil Ka'de 1040 (=17.6.1630 - 5.6.1631),

Bunun temelinde bir Hicri yıl yatar.

Daha sonraki bazı bütçeler yalnız yılı verirler, ki bununla herhalde katıksız bir hicri takvim yılı kastedildiği tahmin edilebilir. Acaba en eski, güvenilir kullanım şeklini geriye yansıtmak mümkün müdür? Diğer mâli işlere bir göz atmak her halukârda bu konuda cesaret vermektedir. II. Mehmet (1451-1481) ve II. Bayezid (1481-1512) devirlerinin hesap listeleri, meselâ vakıflar(41) ve saray mutfağı gibi(42), değişik zaman dilimlerine dayanırlar, bunlar genellikle tam Hicri aylar ve yıllardır. Yıl başlangıçları tamamen değişiktir. Cizye'nin 894 yılındaki tahsili Hicri takvim yılına göre yapıldı(43), Mukâta'a hesap-

(41) Ömer Barkan: «Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları», Belgeler 1 (1964) ,s. 267: 985 Muharrem'inin başından Zil-hicce'sinin sonuna kadar, s. 297: 894 Ramazan'ının başından 985 Şaban'ının sonuna kadar, s. 321: 895 Rebî'ül-ahir'inin başından 896 Rebî'ül-evvel'inin sonuna kadar, s. 365: 8 ay ve 26 günü içeren bir zaman.

(42) Ömer Barkan: Fatih Sultan Mehmed'in 1469, 1471 ve 1473 Yıllarının Bazı Aylarına Ait Mutfak Masrafları», Belgeler IX/13, 1979, s. 187-280; Aynı aynı hicri aylara göre hesap. Ömer Lütfi Barkan: «Saray Mutfağının 894-895 (1489-1490) Yılına Ait Muhasebe Bilançosu», İFM 23 (1962-63), s. 382'de hicri yıl olarak hesaplanmıştır. z

(43) Ömer Barkan: «894 (1488-89) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Âit Muhasebe Bilançoları», Belgeler 1 (1964), s. 1-117.

ları sonuç olarak tarihlerinin tesbitinde tamamen uyum içindedirler (44). Ama görebildiğim kadar ile her zaman Hicri takvime dayanırlar.

Promontorio bütçesinin tarih tesbitinde hangi zaman dilimi tercih edilmeye hak kazanır? Son dayanak noktası doğru olsa, o zaman kendi öz çıkarları açısından çağdaş para ve sikkelerin aktüel durumunu bilmesi gereken tacir İacopo «in stampa venetiana» cümlesini yanlış tamamlamış veya en azından yanlış bir kayıt olarak öylece bırakmış olmalıdır. Bu bana inandırıcı gelmiyor. Bir müstensih ise burada müdahale etmek için herhalde yeterli ayrıntılı bilgiye sahip değildi. Önceki tarihi, ve böylece 881 yılını daha muhtemel olarak görüyorum, çünkü bilinen bir gerçek olan Venedik yıllık ödemeleri yazar veya müstensih tarafından kolayca sonradan ilave edilmiş olabilir. Bu durumu yalnız bu düşünce kuvvetlendirmiyor, önemli bir ipucu da metnin kendisinde bulunmaktadır: «Tributo di Ueneziani, ut fertur, per anno ducati 10.000» (S. 66). «Ut fertur» kaydı sadece bir defa metinde burada bulunuyor. Anlamı şudur: «Anlatıldığına göre». Metne bir sokuşturma bundan daha açık bir biçimde gösterilemez.

Böylece bu bütçenin 880-882 yılları arasına koyulabileceği kanıtlanmış sayılabilir. Onun temelinde öyleyse Hicri 881 (26.4.1476-14.4.1477) senesi veya Nevruz'dan itibaren sayılan bir güneş yılı yazılabilir, yani 15 Zil-Ka'de 880-25-ZilKa'de 881=11 Mart 1476-11 Mart 1477.

II. Yapı

Promontorio bütçesinin dış yapısı şöyledir:

- I) Rumeli gelirleri (*Entrata ordinaria del gran Turcho di tutta Graecia*)
- II) Anadolu gelirleri (*Entrata di Turchia ordinaria*)
- III) Harcamalar (*Ordinari spesa del gran Turcho*)

Gelirlerin imparatorluk bölgelerine göre düzenlenişi, devletin mâli alan için de geçerli olan coğrafi ve idarî yapısını aksettirir. Rumeli ve Anadolu mali işlerinin her birine birer defterdar bakıyordu (45). Harcamalar müşterek hesaplanıyordu; çünkü yalnız bir yetkili merci

(44) Özellikle 15. yüzyılın Mukâta'ası ile ilgili bilgilerle krş. M. Tayyib Gökbilgin: *Edirne ve Paşa Livâsı*, İstanbul 1952, s. 87-160 Bütçelerin tarihlenmesi ile ilgili problemler hakkında ayrıca krş. Sahillioğlu: *Sıvış Year Crises*, s. 230-237

(45) «Defterdâr» makalesine göre (B. Lewis) EK², ancak II. Beyezid'ten itibaren iki defterdar vardır. Bu, kaynakların ifadeleri ile çelişir, krş. Dilger: *Hofzeremoniell*, s. 22.

vardı, o da devletti. Venedik'te **Biblioteca Marciana**'da (46) bulunan 1490 tarihli bütçe de aynı yapıyı gösterir. Son olarak elde bulunan en eski 1527-28 tarihli bütçe (47) bu şekli doğrulamaktadır.

I) An Vilâyet-i Rûmili

II) An Vilâyet-i Anadolu ve Karaman ve Rûm ve Zülkadriye (48)

III) Minhâ ihracât an Vilâyet-i Rûmili ve Anadolu ve Karaman ve Rûm ve Zülkadriye

Bundan dolayı, II. Mehmet zamanında da böyle bir şeklin bulunduğu görüşüne karşı haklı bir şüphe ortaya atılamaz.

Rumeli'nin (**Grecia**) gelirleri 24 kalemde, Anadolu'nun (**Turchia**) gelirleri 9 kalem'de, harcamalar 6 kalemde toplanmıştır. Bununla Promontorio bütçesi gelirlerde, alt dağılım yapılmadan, Rumeli için 10 kalem, Anadolu için 8 kalem, buna karşılık harcamalar için 27 kalem veren 1527-28 senesi bütçesinden daha ayrıntılı tertiplenmiştir. Rumeli gelirleri için 18, Anadolu için 7 ve harcamalar için 15 kalem olan 1490 tarihli Venedik metni, arada bir yere sahiptir.

İacopo'nun kalemlerinin çoğu dağınık olmayan bir gelirden değil, daha çok bir gelirler karışımından oluşur. Bu özellik de en eski orijinal bütçe buluntusu ile uyuyor; orada da gelirler sistemsiz bir şekilde bir araya getirilmişlerdir. Dahası var: Sonraki bütçeler de gelir ve giderleri içeriği itibariyle sık sık değişen yaklaşık miktarlarla verirler. Bu yüzden çeşitli bütçelerde kalemlerin tamamen birbiriyle uyuşmasını bekleyemeyiz.

Yine de gelir biçimlerini, İtalyan terimlerine Osmanlıca karşılıklar arayarak mümkün olduğu kadar teyidtmeye çalışalım.

En önemli kalem olarak «**Carachio**», yani müslüman olmayanlardan alınan haraç görünüyor. Hernekadar 1527-28 bütçesinde cizye olarak geçiyorsa da 880/1476 tarihli, bir haraç tahsildarı ile ilgili bir berat ve çoğunlukla II. Mehmet zamanından kalma **Kanunnâme-i**

(46) I. **Intrade del Signor Turcho dela Grexia**, 1490. II. **Intrade di Turchia**, III. **Spese del Signor Turcho per uno ano**.

(47) Barkan: H. 933-934, s. 180-296.

(48) «**Turchia**» terimi aynı adı taşıyan vilayeti değil, ancak coğrafi bölge olarak Anadolu'yu kapsar, İacopo di Promontorio'daki **Sancak** fihristine ve bütçeye bakınız.

sultânî ber mûcib-i örf-i Osmâni(49)'nin diğeri sultan emirlerinde devamlı haraç terimi kullanıldığından, II. Mehmet'in bir bütçesinde bu terimi beklemek gerekir.

En sık — yani onbeş defa — gelirlerde neşredenin «*emtia gümrük resmi*» olarak çevirdiği terim «*Comerchio*» geçmektedir. Bu anlam elbette «*Vale comercio di Constantinopoli de ogni qualità di merchantia così d'entrata come di uscita V per centanaro per forestieri et per subditi soi 4 per centanaro...*» (50) denilen yerde doğrudur. «*Emtia gümrük resmi*» olarak yorumlama başka durumlarda zorlaşmaktadır. «*Comerchio de l'isola di Nigroponte: computati tutti e datij et gagelle ei il carachio*» (51): Burada *comerchio* terimi çeşitli vergiler için bir çeşit genel kavram teşkil eder. Sırf bir sayımın, yani *emtia gümrük resmi* ve diğeri vergilerin söz konusu olmadığını, metnin bir başka yeri gösterir: «*Comerchio de cingali : carachio di quelli di tutta Grecia et provincie adherenti*» (52).

Burada bunun bütün çingenelerin *emtia gümrük resmi* olmadığı; fakat «*Comerchio*» olarak adlandırılan vergiyle Rumeli çingenelerinin kafa vergisinin kastedildiği belli oluyor. 1490 tarihli Venedik metni bir başka açıklama daha getirir: «*Comerchio deli homeni mortti senza eredi, vano al Signor*» (53). Mirasçısız ölenlerin *emtia gümrük resmi* alışılmışın hayli dışında bir gümrük resmi olurdu. Gerçekte söz konusu olan mirasçısız ölenlerin devlet tarafından alınan, serveti; yahut da tımar söz konusu olduğu zaman yeni dağıtım oluncaya kadar devlet hazinesine giren gelirler söz konusudur. Böyle bir kalem 1527-28 bütçesinin(54) de de vardır. Söz konusu son durumlarda «*Comerchio*» terimi *mukâta'a* anlamından başka bir anlam taşıyamaz. *Mukâta'a* ise toplama bir kalem olarak 1527-28 bütçesinin gelirlerinin en büyük parçasını içerir; böylece burada da Promontorio'nun metni doğru çizgidedir.

(49) Babinger: *Sultanische Urkunden*, s. 270-280; Anhegger/İnalçık, s. 76-78; Beldiceanu: *Les actes I*, s. 148-150.

(50) *Recollecta*, s. 63.

(51) *Recollecta*, s. 64.

(52) *Recollecta*, s. 65.

(53) Iorga: *GOR II*, s. 216, Dip notu 5.

(54) Burada *mukâta'a* olarak adlandırılmadıysa da, mesela 925/1519 tarihli defterde (Gökbilgin: *Edirne*, s. 111) şu cümle bulunur: *Mukâta'a-i beyt ül-mâl ve mâl-i gâ'ib-i müslimânân*.

«Gabella» kavramının kullanılışı onun da arkasında en az iki Osmanlı gelir türünün saklandığını göstermektedir, savaş tutsağı olan kölelerdeki devlet payı pençyek (55) ve bütün pazarlarda satılan taşınır mallara konulan bâc (56). II. Mehmet'in ve haleflerinin kanun-nâmelerinde bâc devlet tarafından konulan bir vergi olarak geçiyor (57).

Hernekadar orijinal bütçelerden bu iki gelir türünü kanıtlamak mümkün değilse de, bunlar İacopo'da da bir istisna dışında «Commerchio» kavramı altında yer aldıkları için, açıkça görülüyor ki bu kalemler mukâta'ât başlığı altında sayılmıştır.

«Tributo» olarak adlandırılan bir kalem Eflâk, Venedik, Sakız adası ve Dubrovnik Cumhuriyeti için kaydedilmiştir. Venediklilerin ödemeleri ilk olarak 1479 yılında kararlaştırılmıştı. Diğer devletler yıllık ödemelerini II. Mehmet zamanında muntazam olmasa da sultana yaparlardı (58). II. Mehmet'in Dubrovnik arşivinde bulunan ve yıllık ödemelerin yapıldığını tasdik eden fermanları bu gelir için haraç teriminin kullanıldığını isbat ederler (59). 1527-28 bütçesinde yalnız Sakız hükümdarlarının vergisi tek bir kalem olarak görülür; ama o da cizye tanımı altında (60).

«Zeccha», yani darphane veya gümüş akçe ile Venedik türünden altın duka olarak ikiye ayrılmış olan devlet darphane gelirleri, müstakil bir kalem olarak 16. ve 17. yüzyıl bütçelerinin hiç birisinde yer almıyor. Öte yandan 15. yüzyılın 70 li ve 80 li yıllarına dair ve darp-

(55) Irène Beldiceanu-Stinherr: «En marge d'un acte concernant le pençyek et les Aqıncı», *Revue des Études Islamiques* (=REI) 37 (1969), s. 21-47, özellikle 35-43.

(56) Krş. Bâdj makalesi (M.F. Köprülü) *EF*²; N. Beldiceanu: *Les actes des premiers sultans*, cild 2, Paris 1964, s. 283-284; Bistra Cvetkova: «Vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles», *REI* 38 (1970), s. 277-290.

(57) Friedrich Kraelitz-Greifenhorst: «Kânünnâme Sultan Mehmeds des Eroberers. Die ältesten osmanischen Straf- und Finanzgesetze», *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte I* (1921-1922), s. 26-27, nr. 30-32 (osmanlıca), s. 42 Almanca), s. 30-31, nr. 9-28 (Osmanlıca), s. 46-47 (Almanca), Nicoara Beldiceanu: *Code de lois coutumières de Mehmed II. Kitâb-i Kavânin-i Örf-i Osmâni*, Wiesbaden 1967, bk. 17a-21b. Uriel Heyd bu metinde bir II. Bayezid devri Kânünnâmesi gördü, krş. *Studies in Old Ottoman Criminal Law*. nrş. V.L. Ménage, Oxford 1973, s. 19-20.

(58) Bkz. aşağıda s. 133-134.

(59) Gliša Elezović: *Turski Spomenici*, I/2, Belgrad 1952, s. 3, 4, 37, 44, 48, 50, 51, 53, 57.

(60) Barkan : H. 933-934, s. 287.

hane mukâta'a olarak gösteren bir defter kalmıştır (61). Gelirler bundan dolayı bir arada toplanmış bulunan mukâta'a gelirleri arasında bulunabilirler.

Iacopo di Promontorio'ya göre tuzlalar Osmanlı devletinin bir başka gelir kaynağı idiler. 1527-28 bütçesinde «pîşkes i rü'esâ-i enhâr-i çeltük ve memleha» kalemi bu yöne işaret eder (62), 1547-48 (63) ve 1669-70 (64) bütçelerine yapılan ilâveler hakikaten çeşitli memâlih yani tuzlaların gelirlerini kaybederler. Bunlar da, adı geçen metinler ve ayrıca çğadaş malzemedenden (65) anlaşıldığı gibi, mukâta'ât idiler.

«Risarie» yani pirinç tarlaları için de ilk işaret hemen yukarıda verilen 1527-28 bütçesinden alınma cümlede bulunmaktadır. 1669-70 bütçesine yapılan ilaveler pirinç tarlaları mukâta'âtından alınan devlet gelirlerini daha belirgin olarak gösterirler (66). II. Mehmet devri için devletin elinde çok sayıda pirinç tarlaları bulunduğu ayrıca ispat edilmiş bulunmaktadır. 1478 yılında sultan pirinç tarlalarının tamamen devletleştirilmesini bile emretmişti (67).

«Balnei» yani hamamlardan alınan devlet gelirleri ilk bakışta oldukça ihtimal verilmez gibi görünüyor; çünkü hamamlar bir vakıf müessesesi olarak görülmeye alışılmıştır. Elimize geçen bütçelerde hiçbir ipucu bulunmuyor. Ama 1478 ve 1486 yıllarında (68). Edirne'de ve 1483'te Serres'te (69) hamam mukâta'âtı gerçekten tesbit edilmiştir.

Aslı aranırsa ekseriya tahıl onda biri (öşr) halini alan tahıl beşte biri (quinta parte di tutti e grani ...) büyük bir ihtimalle hâss tarla-

(61) Bkz. yukarıda dip notu 28.

(62) Barkan : H. 933-934, s. 287.

(63) Barkan : H. 954-955, s. 240.

(64) Barkan : H. 1079-1080, s. 237, 251.

(65) Özellikle bkz. Lütfi Güçer : «XV-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı», İFM 23 (1962-63), s. 81-143.

(66) Barkan : 1079-80, s. 236. Osmanlı İmparatorluğunun başlangıç zamanlarındaki pirinç ekimi konusu için bkz. N. Beldiceanu ve I. Beldiceanu-Steinherr: «Riziculture dans l'Empire Ottoman (XIV-XV e siècle)», Turcica 9/2 (1978), s. 9-28. Ayrıca bu yazının Almancasının yayınlanmasından sonra Halil İnalcık'ın konumuzla ilgili önemli bir makalesi yayınlanmıştır. Rice Cultivation and the Çeltükçi-Re'âyâ System in the Ottoman, Empire, «Turcica 14(1982), s. 69-141.

(67) Beldiceanu: Riziculture, s. 18.

(68) Gökbilgin: Edirne, s. 117-119.

(69) Gökbilgin: Edirne, s. 150.

larında yetişen tahıldır. 16. yüzyıl bütçelerinde buna ait kanıtlar vardır (70).

Edirne ve Bursa'nın gelirleri arasında «Peso del comune» yani umümi terazi bulunmaktadır. II. Mehmet'in kanunnâmesinde bile zikredilmiştir (71). 888/1483'ten beri Edirne'de buna uygun bir «mukâta'a resm-i vezzân» veya «mukâta'a-i resm-i mizân»ın varlığı ispat edilmiştir (72); ama daha önce de varolmuş bulunması mümkündür. Bursa, İstanbul, Tokat, Amasya ve Kastamonu'nun umümi terazileri için 1478 yılında (73) Bursa siciline yapılan bir ferman kaydından dolayı daha öncesinden bir delil bulunmaktadır. Buna göre bu teraziler tek bir mukâta'a olarak verilmişti. Bu mukâta'a burada Bursa adı altında kısaltılmış görülmekte olabilir.

Edirne'deki «Pedagio di schiavi et schiave (74)» defter kayıtları ile 891/1486 yılı (75) için herhalde «bac-i bâzar-i üsârâ» olarak kayıtlanmıştır. Valona gelirleri arasında sayılan «pescaria», 1669-70 bütçe ilavelerinde başka yerlerle ilgili olarak (76) ve daha önce de bir Serez defterinde (884/1475) ve aynı zamandan bir başka defterde Demirhisar'ın yanında bulunan Ostrova (77) ile ilgili olarak tesbit edilmiş olan bir «mukâta'a-i dalyânâ» olabilir.

«Regalie», «Datij» ve «Decime» gibi bir ihtisas alanının hayli dışındaki belirsiz tanımlamaların arkasında hangi Osmanlı vergi ve ödemelerinin ayrı ayrı saklandığını burada izlemeye devam etmek istemiyoruz. Son bir kalem, yani «Miniere d'ariento» (78) veya gümüş madeni ele almanın yeterli olması gerekir. II. Mehmet zamanı için de böyle maden gelirlerinin varlığı kanıtlanmışsa da (79), öyle bir kalem, yani «mukâta'a-i ma'den»in açıkça ifadesi ancak

(70) Buğdaya konan vergileri Lütfi Güçer işlemektedir, Lütfi Güçer: XVI-XVII Asrılarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler. İstanbul 1964, özellikle s. 44-66.

(71) Kraeclitz: Kanunnâme, s. 30, no. 17 (Osmanlıca metin), s. 46 (tercüme).

(72) Gökbilgin : Edirne, s. 108-110.

(73) Halil İnalçık : «Bursa Şeriyye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları», Belleten XI/44 (1947), s. 698-699; Marie Magdeleine Lefebvre: «Quinze Firmans du Sultân Mehmed le conquerant» REI 39/1 (1971), s. 152, 159.

(74) Recollecta, s. 65.

(75) Gökbilgin: Edirne, s. 90-91

(76) Barkan: 1079-80, s. 249.

(77) Gökbilgin: Edirne, s. 140, 149.

(78) Recollecta, s. 64.

(79) Beldiceanu: Les actes II, s. 141-159. Anhegger: Beiträge, s. 21-43 ile de karşılaştırınız.

1669/70 bütçesinde(80) bulunur. Ayrıca 1567-68 bütçesinin ilavesinde bulunan maliye daireleri listesi mukâta'a-i madenin daha o zaman için kendine mahsus bir kaleme, yani bir daireye adını verdiğini göstermektedir(81).

Bu buluntu önemlidir; çünkü hayrete değer bir tesbite götürür. Promontorio'nun bütçesinin bir kalemi ile 1669-79 bütçesinin kalemleri veya en az kendi kendine idare edilen mukâta'atları yalnız bir defa değil, on iki defa birbirleriyle uyuşmaktadırlar!

1. Carachio = Mâl-i cizye-i gebrân tâbi-i kalem-i muhâsebe-i cizye (82),
2. Comerchio di Constantinopoli = Kalem-i mukata'a-i İstanbul (83),
3. Miniere d'ariento = Kalem-i mukâta'a-i ma'den(84),
4. Comerchio di Saloniki = Mukâta'a-i Selânik, tâbi-i kalem-i İstanbul(85),
5. Comerchio de l'isola de Nigroponte = Kalem-i mukâta'a-i Eğriboz (86),
6. La Uelona = Kalem-i mukâta'a-i Avlonya(87),
7. La quinta parte di tutte e grani, herhalde kalem-i hâsslar(88) ile ilişkili olmalıdır,
8. Comerchio di Adrianopoli, kısmen bir Edirne gümrüğü mukâta'ası(89) ile aynı olması gerekir,
9. Risarie, kısmen, Mukâta'a-i Çeltük-i Filibe, Tâbi-i kalem-i mukâta'a-i evvel(90),

(80) Barkan: 1079-1080, s. 225.

(81) Barkan: 974-975, s. 318.

(82) Barkan: 1079-1080, s. 225.

(83) Barkan: 1079-1080, s. 249.

(84) Barkan: 1079-1080, s. 246.

(85) Barkan: 1079-1080, s. 249.

(86) Barkan: 1079-1080, s. 226, 246.

(87) Barkan: 1079-1080, s. 226, 245.

(88) Barkan: 1079-1080, s. 245, 257.

(89) Barkan: 1079-1080, s. 250.

(90) Barkan: 1079-1080, s. 242, 255.

10. **Bursia = Kalem-i Bursa** (91),
11. **Trapezonda = Mukâta'a-i Trabzon, Tâbi-i kalem-i muhâsebe-i evvel** (92),
12. **Comerchio di Caffa = Kalem-i Kefe** (93).

Bu uygunluk için akla yatkın yalnız bir neden görüyorum:

İacopo di Promontorio'nun bütçesi münferit kalemlerinde Fatih devrinin mâli idaresinin kalemlerini aksettirmektedir ve bunlardan bir bölümü kalem veya mukâta'a olarak 17. yüzyıla kadar devam etmiş benzemektedir. Bu hipotezin doğruluğunu ispat etmek için bağlayıcı parçaların tesbiti amacıyla daha başka araştırmaların yapılması gerekmektedir. II. Mehmet'in fetihlerinin bütün bir dizisinin Promontorio'nun bütçesine gelir kalemleri olarak ortaya çıkışı, yönetim tarihi açısından daha ilk bakışta ilgi çekicidir: **Constantinopoli** (1453), **Foglia** (= Foça 1455), **Enio** (= Enos 1456), **Morea** (1460), **Castamena** (= Kastamonu 1461), **Trapezonda** (1461), **Negroponte** (1470), **Canderrone** (= Alanya 1471-72), **Caffa** (1475), **Caramanno** (=Karaman 1475' e kadar). Bir fetihten sonra mâli idareye, besbelli sadece, uygun coğrafi kavram ile adlandırılan yeni gelirleri idare eden bir hesap odası ekleniliyordu. Osmanlılar daha önceki devirlerde de bu yöntemi uygulamışa benziyorlar. Her hâlükârda Bursa, Edirne, Sofya, Valona ve Selânik kalemleri bunu gösteriyor. En azından harac, maden, tuzla ve pirinç tarlası gelirleri işe ayrı idare edilirlerdi.

Harcama kalemleri şunlardır: Has ahır, Kapıkulu askerleri, mutfak, harem, hediyeler ve olağan dışı harcamalar (94). Bu geniş bölmelere bütün Osmanlı devletinin harcamaları elbette sığabilir. Gerçekte iki kalemin, yani mutfağın (95) ve hediyelerin (96), II. Mehmet ve-

(91) Barkan: 1079-1080, s. 244, 255.

(92) Barkan: 1079-1080, s. 247.

(93) Barkan: 1079-1080, s. 246.

(94) *Recollecta*, s. 69-70.

(95) Ömer Lütfi Barkan: «İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri», *Belgeler IX/15* (1979), s. 187-280: Fatih Sultan Mehmed'in 1469, 1471 ve 1473 Yıllarının Bazı Aylarına Ait Mutfak Masrafları, s. 88-103; Saray Mutfağının 895 Yılı Masrafları. Bu metin daha önce Barkan tarafından şu başlık altında yayınlanmış bulunmaktadır: «Saray Mutfağının 894-895 (1489-1490) Yılına Ait Muhasebe Bilânçosu», *İFM* 23 (1962-1963), s. 380-398.

(96) Barkan: İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri, s. 296-380: Defter-i Müsevvedât-i İn'âm Ve Tasaddukat Ve Teshîfât Ve İrsâliyât Ve Âdet Ve Nukeriye Ve Gayruhu Vacib-i Sene Tis'a Mie. Bu defterden bölümler daha önce yayınlanmış bulunmaktadır: Gökbilgin: *Edirne*, s. 470-485.

ya onun oğlu Bayezid devrinden kalma iki defteri bile elde bulunuyor; bunlar, harcama guruplandırmasının Osmanlı idare uygulamasını aksettirdiğini ispat ediyor. Bununla ilgili bazı sayı karşılaştırmaları gelecek paragrafın sonunda verilmektedir(97).

III. Sayı Beyanları

Osmanlı bütçelerinin sayı beyanları hemen hiç kıyaslanamaz; çünkü onların kaydetme ve bir araya getirme ölçüleri sık sık değişmekteydi. Yerinde alınan gelirlerden yapılan harcamalar değişkendi ve bundan dolayı sonunda devlet hazinesine akan meblağlar çok oynuyordu. Bu özelliklere Barkan sık sık işaret etmiş ve bu yüzden karşılaştırmalarının çok zorlaştığını vurgulamış bulunmaktadır(98). Böylece bütçeler arasında geniş ölçüde bir uygunluk nadirdir, sapmalar kuraldır. Bu, aşağıda belirtileceklerin başına konulsun ki beklentiler gerçekçi kalsınlar.

En kolay ve en doğru sonuç verici bir kıyaslama, bir kalemin gerçekten yalnız tek tip bir gelir veya harcama içerdiği yerde yapılabilir. Bu meselâ yıllık vergiler için geçerlidir; ama yine de onlar dahi güçlükler çıkarıyorlar: Eflâk'ın 10 0000 dukadan oluşan vergisi Vlad Tepeş devri (1456-1462) için Dukas tarafından tasdik edilir; 876/1471-72 senesi için Topkapı Sarayı arşivinin bir belgesi 500 000 akçe beyan eder (Duka olarak hesaplandığında, bunlar 11 363 dukadır). 879/1474-75'ten itibaren aynı kaynağa göre haracın miktarı, vezirlerin payı dahil, 600.000 akçeden oluşuyordu; ama vezirin payını bütçeye kaydetmeye elbette sebep yoktu(99). Venediklilerin vergisi aynı meblağ olarak tevsik edilmiştir(100) ama bu bütçede bir anakronizm oluşturur. Bu-

(97) Bkz. s. 63.

(98) Barkan: *Osmanlı İmparatorluğu «Bütçe»lerine Dair Notlar*, s. 248-250.

(99) Boğdan ve Eflâk vergilerini en geniş kapsamlı olarak M. Berza ele alır; M. Berza: «Haraciul Moldovei și Tșarii Rominești în sec. XV-XIX». *Studii și materiale de istorie medie* 2 (1957), s. 7-49. Topkapı Sarayı Arşivinin E 5995 Nolu önemli belgesi Mustafa A. Mehmet tarafından yayınlanıp geniş kapsamlı problemler çerçevesi içinde işlendi: Mustafa A. Mehmet: «Un document turc concernant le Kharatch de la Moldavie et de la Valachie au XVe-XVIe siècles», *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 5(1967), s. 265-274 ve Mihail Guboğlu: «Le tribut payé par les Principautés Roumaines à la Porte jusqu'au début au XVIe siècle d'après les sources turques», *Revue des Etudes Islamiques* 37 (1969), s. 49-80.

(100) Babinger: *Promontorio*, s. 66, dip notu 1, krş. yukarıda dip notu 31.

na karşılık Chios'un 12 000 dukalık vergisi 1527-28 bütçesinde de, hem de 550 000 akçe olarak yer alır. O devrin tedavülüne(101) göre bu miktar 12.500 duka eder. işe yarar bir uyum. Dubrovnik'inin vergisi(102) iyi kanıtlanmış durumdadır; ama söz konusu zaman diliminde 20.000 duka değil, yalnızca 10.000 duka idi; ama burada götürü ödenecek olan vergiler tam olarak veya kısmen hesaba katılmış olabilirler.

Balkan'da yaşayan 550 000 hane hristiyan 850 000 duka(103) «haraç», yani 37 400 000 «akçe» öder. 894/1488-89 yılının bir «cizye» hesabına göre 646.550 «hane ve «bive» o zaman 30.718.889 akçe harac ödediler(104). Öyleyse burada da tamamen hoşgörülebilir bir fark bulunmaktadır.

Rumeli'nin tuzlaları 92.000 duka, Anadolu'nunkiler 12.000 duka getirirlerdi(105). Bütçelerde kıyaslayan bir sayı bulunmaz. Ama Venedik metni 1490 yılı için Rumeli'ninkini 90.000 ve Anadolu'nunkini 12.000 olarak verir(106), yani hemen hemen aynı rakamlar. Erken devirlerin Osmanlı tuz çıkarışı konusunda yapılan bir araştırmada yer alan, devletin tuz üretimine dair en eski rakam ancak 928/1522 yılına aittir. Buna göre yalnız Kızılcatuzla'daki tuz yatağı devlete 883 393 akçe kazandırmıştı(107). Bu da aşağı yukarı 17 667 dukadır(108). Tuz

(101) İacopo di Promontrio'nun 1 duka=44 akçe kuruna göre hesaphyorum: *Recollecta*, s. 32. Babinger, s. 62, dip notu 2'de 1 duka=48 akçe kurunu teklif ediyor. Beldiceanu: *Les actes I*, s. 175, 40 akçe=1462, 45 akçe=1477 ve 45,5=1479 duka olarak veriyor.

(102) Bkz. yukarıda dip notu 59 aynı şekilde İvan Boziç: *Dubrovnik i turska u XVII XV veku*. Beograd 1952, s. 188-205.

(103) *Recollecta*, s. 62.

(104) Ömer Barkan: «894 (1488/89) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Ait Muhasebe Bilançoları», *Belgeler I* (1964), s. 1-117, burada 26. krş. Hadzibegić: *Glavarina*, s. 47-49 ve Gökbilgin: *Edirne*, s. 155-159.

(105) *Recollecta*, s. 63, 68.

(106) Iorga: *GOR II*, s. 217, dipnotu 18'de zikredilen *Biblioteca Nazionale Marciana* yazmasını doğrular.

(107) Güçer: *Tuz İnhisarı*, s. 130. —«Mukâta'a-i memleha ve iskelehâ-i Tunas» 901/1496'da üç yıl için 5 090 280 akçeye verildi. Yıl olarak hesaplanırsa aşağı yukarı 38 000 dukadan biraz fazla eder. Maalesef tuzlalar ve iskele gelirleri birbirinden ayırt edilmiyor. Bunun için bkz. Mark Alan Epstein: *The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Freiburg 1980, s. 123, L. Fekete: *Die Siyâkat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, c. I, Budapeşte 1955, s. 130-131.

(108) «Filori» (H. İnalçık, *EF²*) maddesindeki Süleyman zamanında geçerli 50 akçe=1 duka kuruna göre hesaplanmıştır.

üretim yerlerinin büyük sayısı göz önünde bulundurulursa, takriben 100 000 dükalık bir rakam pekâlâ imkân dahilinde görünebilir.

Filibe, Zagra ve Serres'deki pirinç ekimi devlete 15 000 duka kazandıyordu (109). «Mukâta'a-i çeltük-i Filibe ve Tavuslu ve Burgaz ve gayruhâ» bununla kıyaslamak için bir rakam verir. 875/1470-71'de üç yıl için 1 619 200 akçe karşılığı verildi (110), bu da 12 266 dukadan oluşan yıllık bir miktara denk gelir. 885/1480'de 20 075 duka getirdi. Serres'in pirinç ekim mukâta'sı 875/1470-71'de üç yıl için 1 165 000 akçe (111) getirdi, yıl olarak hesaplandığında yılda 8825 duka. Zagra mukâta'sı 889/1484'te üç yıl için 70 000 akçe idi, bu da bir yılda aşağı yukarı 530 duka eder (112). Daha küçük pirinç ekim mukâta'atı (113) da dikkate alınır ve devlet hazinesine de toplam miktardan ancak bir bölümün ulaştığı düşünülürse, o zaman Promontorio'nun düzenlemesi hiç de yanlış görünmez.

Promontorio Gelibolu ve İstanbul gelirlerini 50 000 duka olarak rakama döker, bu 2,2 milyon akçe demektir. Beldiceanu tarafından neşredilmiş, 884/1479 yılına ait bir berat Üsküdar ve Gelibolu limanları mukâta'alarının getirdiği olarak yıllık 2,66 milyon akçe gelir verir (114). Gelir türleri hakkındaki bilgiler, başta «gabella... di schiaui et schiaue, che passano in Turchia di prede» yani «pençyek» ve vergi meblağları geniş ölçüde birbirleriyle uyusurlar. Burada İstanbul'un karşısında, Boğaz'ın Anadolu yakasında bulunan Üsküdar sadece, başkentin içerisinde yerel bir ince ve tam belirleyiştir. Buna göre burada, aralarında sadece üç yıl fark bulunan gerçekten kıyaslanılabilir bilgiler söz konusu olmalıdır (115).

Gümüş akçeyi basmak devlet hazinesine 120 000 duka veya 5,28 milyon akçe getiriyordu. Sahillioğlu'nun bir derlemesine göre 889/

(109) *Recollecta*, s. 65.

(110) Gökbilgin: *Edirne*, s. 127.

(111) Gökbilgin: *Edirne*, s. 135.

(112) Gökbilgin: *Edirne*, s. 150.

(113) Gökbilgin: *Edirne*, s. 134-135, 137-140.

(114) *Recollecta*, s. 62; Beldiceanu: *Ville ottomane*, s. 156-157, 432 (tıpkıbasım).

(115) Beldiceanu, adı geçen eserde dipnotu 2'de Iacopo di Promontorio'nun s. 63'te «Comerchio di Galipoli» hakkında verdiği yıllık 9000 duka gelirle ilgili bilgiyi burada mukayese için ele alır. Ama benim kanaatime göre burada başka gelirler söz konusudur ki bunlar daha çok Beldiceanu (*Les actes*, s. 110-111) ile daha geniş bağlamda ilişkilidirler ve Promontorio'nun (bkz. s. 139). İstanbul'daki emtia akımının gelirleri üzerine söylediklerine paralel görülmelidirler.

1484 senesinde yıla vurulursa 6,97 milyon akçelik bir gelir getirmiş oluyor(116). İki veri arasında sikke değişimini içeren bir taht değişikliği bulunmaktadır. Özellikle bu arka planın önünde bu sapma akla yakın görünüyor(117).

Promontorio'ya göre Bursa'nın çeşitli devlet gelirleri 50 000 duka ediyordu. İnalçık'a göre Bursa'nın 1487 senesi ipek ticaretinin gümrük gelirleri 40 000 duka tutuyordu(118); Promontorio'nun beyanında 10 000 duka eksiktir; bu miktar öbür gelirler için en asgari rakam olarak konulabilir.

Rumeli çingenelerinin 9 000 duka (=396 000 akçe) tutarında olan cizyesi, 895/1489-90 tarihindeki cizye dağılımını ve Rumeli'de 5745 vergiye tabi çingene hanesi (hâne ma'a bive) bulunduğunu gösteren bir defterde belli bir dayanak bulmaktadır(119). Bu rakam Promontorio'nun verdiği biraz problemlili olan ve hane başına 70 akçe tutan(120) genel cizye miktarı ile çarpılırsa, o zaman 402 150 akçeden oluşan hemen hemen aynı olan meblağ ortaya çıkar. II. Mehmet veya oğlu zamanının tarihsiz bir belgesi her vergiye tabi çingenenin cizye miktarını 42 akçe olarak tesbit eder(121); böylece de aynı miktar elde edilmiş olur veya aşılır bile; çünkü bir hanenin genellikle vergiye tabi birden fazla kişiyi kapsamaması gerekir.

Başbakanlık arşivi'nin bir defterinde Kefe'nin gümrük gelirleri 892/1487 yılı için 620 000 akçe olarak geçer(122). İacopo de Pro-

-
- (116) *Recollecta*, s. 63; Sahillioğlu: *Osmanlı Darphane Mukataaları*, s. 173.
- (117) *Kânunnâme-i Sultânî*, II. Mehmet ve II. Bayezid devri ile ilgili Osmanlı sikke varlığının birçok yazılı belgelerini içerir, bkz. Babinger: *Sultanische Urkunden*, Anhegger/İnalçık: *Kânunnâme*, Beldiceanu tarafından tamamlanmıştır, *Les actes I*, s. 55-59.
- (118) Halil İnalçık : *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600*. London 1973, s. 125 (Fakat İnalçığın önceki makalesinde değişiktiir: «The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy», *Studies in the Economic History of the Middle East*. nşr. M.A. Cook, London 1970, s. 210). Bursa ile ilgili o zamana ait pazar kuralları için bkz. Babinger: *Sultanische Urkunden*, s. 108-116; Anhegger/İnalçık: *Kânunnâme*, s. 35-36; Beldiceanu: *Les actes I*, s. 98-100.
- (119) *Recollecta*, s. 65; Gökbilgin: *Edirne*, s. 157, ona göre ayrıca Hadzibegić: *Glavarina*, s. 49.
- (120) *Recollecta*, s. 62; krş. Hadzibegić: *Glavarina*, s. 39-46.
- (121) Babinger: *Sultanische Urkunden*, s. 125-130; Anhegger/İnalçık: *Kânunnâme*, s. 39-40; Beldiceanu: *La ville I*, 102-104.
- (122) *Recollecta*, s. 68; Kefe makalesi (C. Orhonlu) *EF*².

promontorio'da buna karşılık 10 000 duka (=440 000 akçe) yer alır. Promontorio'nun rakamı çeşitli gelirleri kapsarsa da Kefe şehri ve çevresinin bütçenin hazırlandığı zaman ancak kısa bir süreden beri Osmanlılara ait olduğunu dikkate almak gerekir. Böylece burada da bütün gereken ihtirazi kayıt ile hoşgörülü bir fark meydana çıkıyor.

Promontorio bütçesinin harcama kalemlerinde (123) ikisi, saray mutfağı ve hediyeler için yapılan harcamalar, bir rakam kıyaslamasını mümkün kılmaktadır. II. Beyazid'in 909/1503-4 tarihli **İn'am Defteri**(124) çeşitli türden sultan hediyelerini içerir. Bunların birçoğu eşyadan oluşan hediyeler, özellikle kumaşlardır; ama bunun yanında para hediyeleri büyük bir kısmını oluşturur. Bu para hediyeleri toplanırsa, o zaman 6,76 milyon akçeye varan harcamalara ulaşılır. Promontorio toplu masraf olarak 200 000 duka vermektedir, bu da 8,8 milyon akçe eder. Eşya hediyeleri, zaman farkı ve ayrıca muhtemelen farklı hesap tutma kriterleri göz önünde bulundurulursa, yeterli bir uyuşma ortaya çıkar.

Saray mutfağının harcamaları(125) daha problemlidirler. Her ne kadar II. Mehmet zamanından birçok hesap elde bulunuyorsa da, bunlar 873, 874, 875, 876 ve 878 hicri yıllarının yalnız bazı ayları ile ilgilidirler. 878 yılı iki ayın bilançosu ve 876 yılı üç ayın bilançosu ile en iyi tesbit edilmiş olan yıllardır. 876 yılının üç ayının ortalaması 12 aya tatbik edilirse, ancak 828 020 akçe eder. En fazla harcamanın olduğu ay 216 011 akçe ile 878 **Şa'ban**'ı idi. Bu rakam 12 aya uygulanırsa 2,6 milyon akçe eder. Ama böyle hesap yapmak doğru olmaz; çünkü her iki kalem de değişik tertiplendiği halde **Rebiü's-sâni** 878'e yalnız 44 670 akçe tutarında mutfak harcamaları düşmüştü. Başka bir defterde bütün 895 senesi için yapılan hesaplama 1 536 896 akçeyi bulur. Buna karşılık Promontorio'nun rakamı 125 000 dukadır, yani 5,5 milyon akçe; çok daha yüksek bir kalem, yalnız 150 ahçının yıllık maaşlarını da kapsar. Kıyaslanabilecek boyutlar ancak 933-934/1527-28 bütçesinde ortaya çıkar. Buna göre mutfak harcamaları ve 277 ahçının maaşları 3,04 milyon akçe etmektedir(126). Farklı rakamların hesap tutma kriterleri besbelli birbirinden epey uzaktır.

(123) Burada şimdilik Promontorio'nun rakamları ile en eski Süleyman bütçesinin karşılaştırma denemesinden vazgeçiyorum. Venedik'te **Biblioteca Marciana**'da bulunan 1490 tarihli bütçenin karakteri aydınlatınca bu iş yapılabilecektir; belki bu metin pek çok istenilen bir ara halkasını teşkil ediyordur.

(124) Bkz. yukarıda dipnotu 96.

(125) Bkz. yukarıda dipnotu 95.

(126) Barkan: H. 933-934, s. 288, 300. 920/1503 yılında ahçıların sayısı ancak 230 erkekti, adı geçen eser s. 312.

Bu, az sayıdaki örnek bile, Promontorio'nun rakamlarını belli bir dereceye kadar desteklemenin mümkün olduğunu gösterir. Elbette problemler vardır. Ama bunlar herhangi orijinal olmayan bir eski bilgi aktarmasından beklenilebilir, hele Osmanlı bütçesinin tuzaklarıyla dolu bir alanda. Başka araştırmalar şu veya bu noktayı açıklığa kavuşturabilirler.

Iacopo di Promontorio hesap kalemleri ve rakamlar yanında ek bilgiler verir, bunlar meselâ coğrafi bölge, ürünler, tarh sistemi, vergi miktarları ve başka ayrıntılar ile ilgilidir. Harcamalarla birlikte diğerleri yanında saray ahırlarındaki hayvanların sayısını, kapıkulu askerlerinin gücünü ve haremde bulunan «Damigelle», sayısını da verir. Bu bilgilerin bazıları için, çağdaşları veya yaklaşık olarak aynı çağdan tasdik edici bilgiler bulunmaktadır(127). Son olarak Kanunnâme-i sultânî ber müceb-i örf-i Osmânî'nin kuralları ve çağdaşı sultan fermanları ağırlık noktası bakımından tam olarak, Promontorio'nun bütçesinde de görünen devlet gelir kaynakları ile ilgilidirler(128). Öte yandan cizyeden sonra en büyük gelir kalemi olan ve başta bakırdan elde edilen 150 000 dukalık Kastamonu vilâyeti gelirlerinin kaynaklarda eksik olduğu izlenimi dikkati çekmektedir(129).

Son bir tesbit bana özellikle önemli görünüyor: Iacopo di Promontorio çoğu durumda devlet gelirlerini önce üç yıllık bir zaman için verir ve ancak ondan sonra yıllık geliri zikreder. Eğer arkasında mukâta'atı her defasında üç yıl için veren Osmanlı alışkanlığı sezilmeseydi, bu tamamen anlamsız birşey olurdu. Bu, üç yıl süresi

(127) Bütçede (s. 69) Yeniçerilerin sayısı 6000 kişi olarak ve 909/1503 yılında yay parası dağıtımı dolayısıyla 6606 kişi olarak veriliyor; (Barkan, İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri, s. 314); buna ayrıca 1789 gılmân-ı yeniçeriyân eklenerek toplam 8395 kişi ediyor. Bu sayı Venedik elçisi Alvize Sagundino'nun 1496 yılı için verdiği 8000 sayısına uygundur (Marino Sanuto: I diarii. c. I, sütün 398). İstanbul'un vergi meblağları 880/1476 senesindeki bir kânunununkilerle tamamen aynıdır; Babinger: Sultanische Urkunden, s. 262; Anhegger/İnalçık: Kanunnâme, s. 74; Beldiceanu: Les actes I, s. 146.

(128) Babinger Sultanische Urkunden, passim; Anhegger/İnalçık: Kanunnâme, passim; Bâldiceanu: Les actes I, passim; İnalçık: Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları, s. 693-708, Lefebvre: Quinze Firmans; s. 147-173'te tercüme edilmiş.

(129) Kastamonu ile ilgili (bakırla ilgili değil) eserler : İnalçık : Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları, s. 698, Lefebvre : Quinze Firmans, s. 152, tarafından çevrildi; Babinger : Sultanische Urkunden, s. 173-175; Anhegger/İnalçık: Kanunnâme, s. 24; Beldiceanu : Les actes I, s. 86 (sahipsiz arazi ve mülk).

defterlere işlenmiştir ve bunun için de bir bütçede yer alması beklenir; ama bir Osmanlı örneğine dayanmayan bir metinde kesinlikle değil.

Araştırmanın sonucu olarak şunlar tesbit edilmiş sayılabilir; Yapı, içerik ve çeşitli rakam verileri Promontorio'nun bütçesinin II. Mehmet zamanından bir Osmanlı bütçesine dayandığını pekâlâ gösterirler. Öyleyse, Osmanlı devletinin şimdiye kadar bilinen en eski bütçesi İtalyanca olarak İacopo di Promontorio'nun *Recollecta*'sında bu güne kadar kalmış bulunmaktadır(130).

(130) Straßburg'daki tartışma sırasında Halil İnalçık, İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde bulunan Maliye 7387, 6222 ve 176 Nolu II. Mehmet devrine ait üç mukâta'a defterine işaret etti. İnalçık daha yirmi sene önce onların önemine işaret ettiyse de («Bursa and the Commerce of the Levant», *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 3, 1960, s. 132 dipnotu 1b). Bu defterler maalesef hâlâ yayınlanmamışlardır. Bu defterdeki veriler ile Promontorio bütçesindekiler arasında yapılacak bir karşılaştırma muhakkak bazı noktalara açıklık getirmeye yardımcı olurdu, ama ne yazık ki bunlara ulaşma güçlüğü sebebiyle yapılamıyor. Yine de bu defterler hakkında meslekdaşlarım Mehmet Genç ve Nejat Göyünç sayesinde bazı somut bilgiler verebilirim :

MAD 6222, hacmi 52 sayfa, 881/1476-884/1479-80 yıllarının Alaiye, Mentеше ve Aydın Sancakların mukâta'atı ile ilgili verileri içerir.

MAD 7387, hacmi 170 sayfa, aşağı yukarı 60 sayfası yazılmış, burada da 881/1476-77 senesi civarında olan yılların Aydın, Mentеше, Teke, Hamid, Tırhala ve Saruhan Sancakların mukâta'atı ile ilgili verileri içerir.

MAD 176 bu defterlerin en tamamıdır ve takriben 200 yazılmış sayfada 870/1465-884/1479-80 yılları için çeşitli sancakların mukâta'atı ile ilgili verileri içerir.

Bu defterdeki verilerin bazıları zaman ve konu bakımından Promontorio'nun aktardığı bütçeye doğrudan doğruya veya dolayısıyla girmiş olmalıdır. Gerçekten de bazı büyük gelir kalemleri konu ve rakam bakımından birbirleriyle yaklaşık olarak uyar; bütçenin 881/1476 yılına tarihlenmesi doğru olarak ispat edilmiş görünüyor:

I. Comercio di Conctantinopoli de ogni qualità di merchantia cosi d'entrata come di uscita... per tre anni ducati 210 000, per anno ducati 70 000 (Recollecta, s. 63).

Bununla 881/1476 dan itibaren üç yıl için 9 500 000 akçe olarak belirtilen «mukâta'a-i gümrük-i İstanbul» aynı olabilir. Promontorio'nun kuruna göre hesaplanırsa yılda 71 969 duka eder. (**MAD 7387**, s. 136).

II. Entrata ordinaria di Galipoli et Constantinopoli... per anni tre ducati 150.000, per anno 50.000, (Recollecta, s. 62). Bu gelirle **MAD 176/yr. 418 b. 419 a, 419 b)**'de 880/1475 yılından itibaren üç yıl için 7 000 000 akçe (=

53030 duka) olarak hesaplanan «mukâta'a-i İstanbul ve Gelibolu» kastedilmiş olabilir. 877 ve 883 yılları için belirlenen miktar 100 000 ve 60606 duka ile daha yüksektir.

III. *Risarie, id est gabella de riso die Felipopori, Zagora, Cerres et alcuni altri luoghi di Grecia... per anni tre ducati 45 000, per anno 15 000 (Recollecta, s. 65).*

En azından bu kalemin bir bölümü 881/1476 yılından itibaren üç yıl için 1 800 000 akçe (=13636 duka) tutarında olan «mukâta'a-i çeltük-i Filibe ve Tavusu ve Burgaz ve Akça Kazanlık» (MAD 176, yk. 276 b, 277 a, 279 b) tarafından karşılanıyordu. 860 ve 878 yılları ile ilgili rakamlar bunun daha altındadırlar.